

Op zoek naar een indicatorenset om het inclusiegehalte binnen uw hoger onderwijs instelling te meten?

Doelstelling.....	2
Indicatoren	2
1 Code of practice for the Assurance of academic quality and standards in higher education. Section 3: Disabled students (Quality Assurance Agency for Higher Education, 2010).....	4
2 Development of a set of indicators – for inclusive education in Europe (Kyriazopoulou, M., Weber, H. (editors) (2009), European Agency for Development in Special Needs Education.....	7
3 Disability Rights in Education-Model (DREM) (Peters, Johnstone & Ferguson, 2005) .	16
4 Topiclijst informatieronde (SIHO, 2009)	19
5 Het Vlaams Kader voor Inclusief Hoger Onderwijs (VLAKIHO) (VEHHO, n.d.)	21
6 Inclusiespiegel Vlaanderen (GRIP, 2006).....	23
7 Index voor Inclusie (Centre for Studies on Inclusive Education) (Booth & Anscow, 2009).....	24
8 Mainstreaming and sustaining widening participation (WP) in higher education institutions (HEIs) (Action on Access ,2009).....	28
Conclusie	31
Referenties	32

Het Steunpunt Inclusief Hoger Onderwijs (SIHO) wil een bijdrage leveren aan het creëren van gelijke kansen voor studenten en personeelsleden met een functiebeperking in het hoger onderwijs. Het hoofddoel is het opnemen van een intermediaire rol in het realiseren van inclusief hoger onderwijs. Dit wil ze bereiken door dienstverlening, netwerking en onderzoek. Onder dienstverlening naar de onderwijsinstellingen toe, valt o.a. het aanbieden van instrumenten die hogescholen en universiteiten kunnen ondersteunen in het werken met studenten met een functiebeperking. Eén van de doelen na vijf jaar werking (SIHO, 2008) is o.a. het ter beschikking stellen van een set van indicatoren waarbij de instellingen kunnen bepalen in wat voor mate inclusie is gerealiseerd en hoe hier verder op instellingsniveau beleidsmatig mee kan worden omgegaan.

In dit document beschrijven we de doelstelling van het gebruik van een indicatorenset. Hierna lichten we enkele mogelijke indicatorensets toe. Dit zijn indicatorensets die onze aandacht hebben getrokken omwille van hun interessant kader en bruikbaarheid. We pretenderen niet dé lijst van indicatoren voorhanden te hebben, maar wel enkele goede, inspirerende voorbeelden. Tot slot komen in de conclusie mogelijke voor- en nadelen aan bod.

Doelstelling

Het SIHO wil instrumenten aanreiken die een concrete vertaling bieden van het concept 'inclusie in het hoger onderwijs'. Een set van indicatoren maakt een concrete uitwerking op niveau van de onderwijsinstelling mogelijk.

Indicatoren

Er zijn reeds verschillende materialen uitgewerkt om het proces naar inclusieve onderwijsinstellingen te ondersteunen en de kwaliteit ervan te verbeteren. Verschillende indicatorensets aanbieden, geeft de mogelijkheid om een indicatorenset te kiezen die past bij de context en de noden van de onderwijsinstelling.

Volgende indicatorensets komen aan bod:

- 1** Code of practice for the Assurance of academic quality and standards in higher education. Section 3: disabled students (Quality Assurance Agency for Higher Education, 2010)
- 2** Development of a set of indicators – for inclusive education in Europe (Kyriazopoulou, M., Weber, H. (editors) (2009) (European Agency for Development in Special Needs Education)
- 3** Disability Rights in Education-Model (DREM) (Peters, Johnstone & Ferguson, 2005)
- 4** Topiclijst informatieronde (SIHO, 2009)
- 5** Vlaams Kader voor Inclusief Hoger Onderwijs (VLAKIHO) (VEHHO, n.d.)
- 6** Inclusiespiegel Vlaanderen (GRIP, 2006)
- 7** Index voor Inclusie (Booth & Anscow, 2009) (Center for Studies on Inclusive Education, CSIE)
- 8** Mainstreaming and sustaining widening participation (WP) in higher education institutions
- 9** (HEIs) (Action on Access, 2009)

De volgorde van deze lijst houdt geen beoordeling van de kwaliteit van de verschillende indicatorensets in.

We schetsen telkens de context waarin ze tot stand zijn gekomen, geven een overzicht van de inhoud en vermelden tot slot waar je deze indicatoren kan terug vinden.

1 Code of practice for the Assurance of academic quality and standards in higher education. Section 3: Disabled students (Quality Assurance Agency for Higher Education, 2010)

Dit document is een 'praktijkcode' voor de kwaliteitsgarantie van het onderwijs voor studenten met een functiebeperking in het hoger onderwijs. Het helpt onderwijsinstellingen om ervoor te zorgen dat studenten met een beperking vergelijkbare leermogelijkheden hebben als hun medestudenten.

De praktijkcode bestaat uit 20 doelstellingen:

- 1** De onderwijsnadelen en de exclusie die vele mensen met beperkingen ervaren, zijn niet noodzakelijk het resultaat van hun beperkingen of gezondheidstoestand. Ze zijn het resultaat van sociale factoren, attitudeproblemen en omgevingsfactoren. Instellingen denken na om de barrières te verwijderen in hun beleid, procedures, activiteiten, en strategische plannen. . Op die manier kunnen studenten met beperkingen participeren aan alle aspecten van het academische en sociale leven aan en rond de instelling.
- 2** De instelling ontwikkelt zich op gebied van inclusief beleid en praktijk. Studenten met beperkingen moeten meer mogelijkheden krijgen om goede ervaringen op te doen in de instelling.
- 3** De instelling verzamelt informatie over 'disclosure' van beperkingen. Deze informatie wordt gebruikt om te kijken naar nieuwe inschrijvingen en academische vooruitgang van studenten met beperkingen.
- 4** Instellingen meten de effectiviteit van voorzieningen voor studenten met beperkingen, en mogelijkheden identificeren voor verbetering.
- 5** Stafleden van de onderwijsinstelling kunnen zich professioneel verder ontwikkelen. Op die manier kan hun kennis vergroten en kunnen ze reflecteren op hun praktijk en deze verder ontwikkelen. Zo kunnen ze ook bijdragen tot een volledig inclusieve cultuur van de instelling.

- 6** Informatie over de instelling (programma van lessen, algemene informatie,..) is toegankelijk. Het bevat ook informatie over hoe aan de behoeften van studenten met beperkingen wordt voldaan.
- 7** Bij toegangsexamens e.d. promoot de onderwijsinstelling 'disabilityequality'.
- 8** De behoeften van studenten met een beperking worden van bij het begin in kaart gebracht op een effectieve manier.
- 9** De procedure om in te schrijven, inschrijvingsbalies e.d., zijn aangepast aan de behoeften van studenten met beperkingen.
- 10** Bij ontwikkeling van nieuwe programma's en de evaluatie van programma's bekijkt de onderwijsinstelling tot op welk niveau het programma inclusief is voor studenten met beperkingen.
- 11** Zowel het ontwikkelen als het implementeren van leer- en studeerstrategieën, alsook de leeromgeving, houden rekening met de behoeften van studenten met beperkingen en hun recht op het kunnen participeren aan alle activiteiten verbonden aan hun leerprogramma.
- 12** Bij de evaluatie kunnen ook studenten met beperkingen aantonen dat zij de leerresultaten en competenties hebben behaald.
- 13** Academische ondersteuning is toegankelijk en aangepast voor studenten met beperkingen.
- 14** Instellingen hebben de mogelijkheden in huis om te onderzoeken hoe studenten met beperkingen kunnen geholpen worden door ICT-mogelijkheden. Zij moeten ook studenten en stafleden voorzien van informatie zodat zij goed gebruik kunnen maken van deze technologische hulpmiddelen.
- 15** Studenten met beperkingen hebben toegang tot het volledige aanbod van studentenvoorzieningen van de instelling.
- 16** Binnen de instelling zijn er voldoende mensen met aangepaste vaardigheden en ervaringen om gespecialiseerd advies te kunnen geven en om studenten met beperkingen te ondersteunen.
- 17** Studenten met beperkingen hebben toegang tot informatie en ondersteuning om hun werk- of verdere studiemogelijkheden te bekijken.
- 18** Alle studenten hebben toegang tot de fysieke omgeving waarin ze moeten studeren, leren, leven en deelnemen aan het sociaal leven van de instelling.

- 19** Voorzieningen en materiaal van de onderwijsinstelling zijn zo toegankelijk mogelijk voor studenten met beperkingen.
- 20** Informatie over beleid en procedures aangaande de mogelijkheden voor studenten om hun studies te vervolledigen en over ondersteuning is toegankelijk in verschillende formats. Deze informatie is ook gecommuniceerd naar de studenten.

Deze praktijkcode is terug te vinden op de site van 'The Quality Assurance Agency for Higher Education' (QAA): www.qaa.ac.uk, onder publicaties.

2 Development of a set of indicators – for inclusive education in Europe (Kyriazopoulou, M., Weber, H. (editors) (2009), European Agency for Development in Special Needs Education

Het rapport 'development of a set of indicators – for inclusive education in Europe' geeft de belangrijkste uitkomsten weer van een project dat is uitgevoerd door het Europese Agentschap voor de ontwikkeling van het onderwijs voor leerlingen met specifieke behoeften. 23 landen, waaronder België namen hieraan deel. Dit rapport geeft het raamwerk, de visie en de doelen weer, maar ook de gebruikte methodologie en een eerste indicatorenset op drie gebieden (wetgeving, participatie, financiering) van inclusief onderwijs. Er wordt op dit moment gewerkt aan het operationaliseren van deze eerste indicatoren door het ontwikkelen van specifieke indicatoren waardoor monitoring op nationaal en Europees niveau mogelijk wordt.

Het European Agency detecteerde een aantal domeinen die aandacht nodig hebben binnen inclusief onderwijs. Daarna werd overgegaan tot de vereisten per domein. Ten derde werd er overgegaan tot indicatoren. Tot slot zijn er ook nog specifieke indicatoren, die nationaal gebonden zijn.

De 14 domeinen die gedetecteerd zijn:

- 1 Wetgeving en balans/overeenstemming tussen inclusief onderwijs en andere beleidsinitiatieven.
- 2 Helder nationaal beleid op gebied van inclusief onderwijs.
- 3 Waardeoordelen die ten grondslag liggen aan het curriculum als Referentiepunt.
- 4 Inclusieve assessmentsystemen.
- 5 Deelname van leerlingen/studenten en ouders aan besluitvorming.
- 6 Verbinding tussen inclusief onderwijs en een levenslang leren en vroeghulp.
- 7 Stimulansen in middelen; financiering van scholen vooraf i.p.v. financiering van scholen na het diagnosticeren van behoeften.
- 8 Financiering en processen die verbonden zijn met financieringsmechanismen.

- 9 Intersectorale samenwerking.
- 10 Interdisciplinaire supportsystemen.
- 11 Opleiden van leraren en andere professionelen (ook in het gebruik van informatie- en communicatietechnologie – ICT).
- 12 Systemen/culturen die samenwerking en teamwork tussen leraren aanmoedigen.
- 13 Differentiatie, diversiteit en multicultureel onderwijs in de klas.
- 14 Aansprakelijkheidssystemen.

Uit deze 14 domeinen koos het European Agency 3 gebieden om verder uit te werken:

- Wetgeving
- Participatie
- Financiering

Per gebied wordt er nagegaan wat de vereisten zijn om inclusief onderwijs mogelijk te maken. We geven hierna de vereisten weer voor elk van de drie domeinen. Meteen eronder geven we ook de indicatoren hiervoor weer.

Vereisten en indicatoren op het gebied van wetgeving

Binnen dit domein wordt de balans en de overeenstemming tussen inclusief onderwijs en andere beleidsinitiatieven beoordeeld.

Dit vereist dat aan het volgende wordt voldaan:

1. Volledige overeenstemming van nationale onderwijswetgeving met internationale verdragen.

1.1 Overeenstemming van nationale onderwijswetgeving met internationale verdragen (bijv. verklaring van Salamanca, VN-verdrag voor gelijke rechten voor personen met een handicap)

2. Volledige overeenstemming tussen de verschillende nationale wetten.

2.1 Overeenstemming tussen de verschillende nationale wetten (bijv. anti-discriminatiewet, onderwijswet, wetten op het gebied van invaliditeit, wetten voor kinderrechten, enz.).

3. Onderwijswetgeving beslaat alle onderwijsniveaus.

3.1 Onderwijswetgeving beslaat alle onderwijsniveaus.

3.2 Vastgestelde procedures voor vroegtijdige onderkenning van speciale onderwijsnoden in relatie tot lerenden, leraren en overige Professionelen en de verschillende onderwijsniveaus (bijv. kleuteronderwijs, leerplicht, hoger onderwijs, volwassenonderwijs)

3.3 Vastgestelde procedures voor een zo vroeg mogelijke onderkenning en assessment van speciale onderwijsbehoeften.

3.4 Voldoende middelen voor vroegtijdige onderkenning en assessment van speciale onderwijsbehoeften.

3.5 Ondersteuning voor leerlingen/studenten met speciale onderwijsbehoeften begint vanaf het moment dat de behoeften zijn vastgesteld en wordt geleid door de inclusieprincipes.

3.6 Antidiscriminatie wetgeving maakt toegang tot opleiding, en hoger onderwijs mogelijk.

3.7 Overheids- of andere instanties verzamelen longitudinale gegevens over overgangen (werk, hoger onderwijs, opleiding) voor de verschillende groepen lerenden.

3.8 Vastgestelde procedures voor toegang, voortdurende aanwezigheid en vooruitgang van alle leerlingen/studenten in alle fasen van onderwijs (kleuter onderwijs , leerplicht, hoger en volwassen onderwijs.)

3.9 De instellingen die beroepsonderwijs bieden, ontwikkelen een flexibel curriculum dat aangepast kan worden aan de behoeften en verwachtingen van alle leerlingen/studenten.

3.10 Vastgestelde procedures voor de benodigde ondersteuning, versterkende maatregelen en instrumenten die informatie en begeleiding voor leerlingen/studenten met speciale onderwijsbehoeften faciliteren.

4. Onderwijswetgeving omvat de kwaliteit van opleiding en professionalisering van leraren, psychologen, niet-onderwijzend personeel, enz., met speciale aandacht voor het omgaan met diversiteit.

4.1 Basislerarenopleiding en verdere opleiding op de werkplek voor leraren omvatten speciaal onderwijs of inclusie gerelateerde onderwerpen.

4.2 Leraren en overig personeel worden aangemoedigd hun kennis, vaardigheden en houding op het gebied van inclusie te ontwikkelen zodat ze zijn voorbereid om aan alle behoeften van leerlingen/studenten in het regulier onderwijs te voldoen.

4.3 Cursussen en mogelijkheden voor deskundigheidsbevordering die de pedagogische vaardigheden van leraren vergroten zijn beschikbaar.

4.4 Leraren plannen, onderwijzen en beoordelen als team.

4.5 Toegewezen middelen worden opzij gezet voor geschikte deskundigheids-bevordering gerelateerd aan het voldoen aan specifieke behoeften in inclusief onderwijs.

5. Onderwijswetgeving behandelt uitvoerig onderwerpen als flexibiliteit, diversiteit en gelijkheid op alle onderwijsinstellingen voor alle leerlingen/studenten.

5.1 Vastgestelde regels/processen voor intersectorale samenwerking tussen de onderwijs-, gezondheids-, sociale sector, enz.

5.2 Vastgestelde regels/processen voor samenwerking tussen het formele onderwijssysteem en niet-statutaire aanbieders van onderwijs.

5.3 Vastgestelde regels/processen om de gelijke rechten voor, gelijke behandeling en non-discriminatie van alle leerlingen/ studenten zonder enige uitzonderingen te respecteren.

5.4 Vastgestelde regels/processen voor persoonlijke en materiële middelen die overeenkomen met de behoeften van alle leerlingen/studenten.

5.5 Vastgestelde regels/processen voor flexibele aanpassingen aan het curriculum in individuele handelingsplannen.

5.6 Vastgestelde regels/processen zodat iedere leerling/ student een certificaat ontvangt na beëindiging van de scholing.

5.7 Vastgestelde procedures voor het raadplegen van niet statutaire organisaties en informele onderwijssystemen.

5.8 Vastgestelde regels/processen over de deelname aan besluitvorming van leerlingen/studenten/ouders/Professionelen..

5.9 Vastgestelde procedures om geschillen te beslechten.

5.10 Opgestelde regels/processen voor flexibiliteit en het bieden van mogelijkheden voor aanpassingen om aan de behoeften en verwachtingen van alle leerlingen/studenten, leraren, ouders, in de verschillende fasen van het onderwijssysteem, te voldoen.

6. Onderwijswetgeving behandelt uitvoerig onderwerpen als monitoring en aansprakelijkheid voor alle onderwijsinstellingen en leerlingen/studenten.

6.1 Vastgestelde regels voor systemen die effectiviteit van het aanbod (zoals zelfevaluatie, inspectie, in kaart brengen van het aanbod) monitoren.

6.2 Vastgestelde regels voor systemen die effectiviteit van onderwijs- en leerondersteuning monitoren.

6.3 Vastgestelde regels voor systemen die mate van deelname (inschrijving, slaagpercentages, uitval- en uitsluitingspercentages) van de verschillende groepen leerlingen/studenten monitoren.

Vereisten en indicatoren op het gebied van participatie

Binnen dit domein worden toelatingsbeleid en schoolkeuze geëvalueerd, evenals onderwerpen als curriculum, vaststelling van onderwijsbehoeften en evaluatie. Dit vereist dat aan het volgende wordt voldaan:

1. Toelatingsbeleid bevordert toegang tot regulier onderwijs voor alle leerlingen/studenten.

1.1 Vastgestelde regels voor scholen die onderwijs voor alle lerenden ongeacht achtergrond of leermogelijkheden moeten aanbieden.

1.2 Vastgestelde regels voor aangepaste vervoersfaciliteiten.

1.3 Vastgestelde regels voor toegankelijkheid bij nieuwbouw, uitrusting en infrastructuur.

1.4 Vastgestelde regels voor het beschikbaar zijn van technische instrumenten aangepast aan de behoeften van individuele lerenden.

1.5 Er wordt rekening gehouden met de mening van lerenden over hun leeromgeving.

1.6 Aantallen en percentages lerenden met speciale onderwijsbehoeften in reguliere klassen, op afdelingen in reguliere scholen, buitengewoon onderwijs, uitgesloten van het onderwijssysteem, worden verzameld en gemonitord op de verschillende niveaus van het systeem.

1.7 Aantallen en percentages lerenden met speciale onderwijsbehoeften van wie het onderwijs valt onder de verantwoordelijkheid van de gezondheidszorg, jeugdzorg of

jeugdjustitie en thuisgehouden kinderen, worden verzameld en gemonitord op de verschillende niveaus van het systeem.

2. Richtlijnen voor het nationaal curriculum (indien aanwezig) maken de inclusie van alle leerlingen/studenten volledig mogelijk.

2.1 Vastgestelde regels voor flexibiliteit in het curriculum om te voldoen aan individuele onderwijsbehoeften.

2.2 Vastgestelde regels voor het curriculum dat moet voldoen aan de werkelijke behoeften van leerlingen/studenten en niet alleen aan het academisch leren.

3. Nationale toetssystemen (indien aanwezig) volgen volledig de principes van inclusieve evaluatie en werken niet als een drempel voor de deelname aan evaluatieprocedures of voor het leren.

3.1 Vastgestelde regels voor het waarderen van een breed scala aan leerresultaten.

3.2 Vastgestelde regels voor het opnemen en aanmoedigen van de prestaties van alle leerlingen/studenten in de evaluatie.

3.3 Vastgestelde regels voor de te gebruiken evaluatie die het voor alle leerlingen/studenten mogelijk moeten maken hun vaardigheden te tonen.

3.4 Vastgestelde regels voor de aanpassing van testmethodes en instrumenten zodat ze beschikbaar zijn op het moment dat ze nodig zijn.

4. Het vaststellen van onderwijsbehoeften en evaluatiesystemen bevorderen en ondersteunen volledige inclusie.

4.1 Procedures discrimineren niet en zijn gebaseerd op een 'bestpractice' benadering.

4.2 Aanvankelijke bepaling van de behoeften van een leerling/ student wordt verricht vanuit een holistisch en op de primaire behoeften gebaseerd standpunt dat niet alleen aanhaakt bij het leren en onderwijzen, maar ook bij de ontwikkeling van het individueel handelingsplan en de beoordelingsprocedures.

4.3 Vastgestelde regels voor het bepalingssysteem van behoeften dat gericht moet zijn op de onderwijservaringen van iedere leerling/student.

Vereisten en indicatoren op het gebied van financiering

Binnen dit domein worden financiering en processen gekoppeld aan financieringsmechanismen en tevens aan stimulansen bij de toewijzing van financiering geëvalueerd. Dit vereist dat aan het volgende wordt voldaan:

1. Financieringsbeleid ondersteunt inclusief onderwijs volledig.

1.1 Basisfinanciering die aan de scholen wordt toegewezen moet voldoende zijn om aan de behoeften van alle lerenden te voldoen zodat slecht minimaal beroep hoeft te worden gedaan op aanvullende fondsen voor specifieke behoeften.

1.2. Essentiële en adequate financiering voor volledige toegang tot inclusief onderwijs voor alle lerenden wordt verstrekt door de overheid en is niet afhankelijk van vrijwilligers-/liefdadigheidsorganisaties.

1.3 Financiering ondersteunt het aanbod van inclusief onderwijs voor alle lerenden gebaseerd op behoeften, mogelijkheden, sterke punten en interesses.

1.4 Vastgestelde regels voor het in aanmerking komen voor aanvullende toewijzing van financiering, te beginnen op systeemniveau (lokaal gebied/scholen) en pas daarna op individueel leerling/student niveau (om nutteloze etikettering te vermijden).

2. Financieringsbeleid is volledig gebaseerd op onderwijsbehoeften.

2.1 Beleid is (primair) gebaseerd op het bepalen van wat nodig is, en niet op categoriseren/etiketteren van problemen van lerenden.

2.2 Het onderwijssysteem past zich aan de behoeften van de lerende aan en niet andersom.

2.3 Een heldere definitie van 'onderwijsbehoeften' wordt in relevante wetgeving gehanteerd.

2.4 Vereisten voor intersectorale samenwerking worden aangepakt.

2.5 Er zijn fondsen beschikbaar voor vroegtijdige onderkenning van specifieke onderwijsbehoeften en vroeghulp voor lerenden met specifieke onderwijsbehoeften ('vroeg' slaat op de leeftijd van de lerende en/of op beginsignalen van leermoeilijkheden op elke leeftijd).

2.6 De ouders en de betreffende lerende hebben duidelijk invloed op de bepaling/beschrijving van de behoeften van de lerende en op wat nodig is.

2.7 Voldoende financiering wordt toegewezen om behoeften te bepalen en op behoeften te reageren in alle levensfasen (van kleuter- en lager onderwijs, tot secundair onderwijs en universiteit) en om de overgang van de ene naar de andere fase te ondersteunen.

2.8 De beschikbaarheid en het effectief gebruik van technologische hulpmiddelen worden ondersteund, inclusief nieuwe en opkomende technologieën, om te assisteren bij het voldoen aan vastgestelde behoeften en het bevorderen van onafhankelijkheid/autonomie.

2.9 Lerenden met specifieke onderwijsbehoeften worden gelijk behandeld, rekening houdend met geslacht, leeftijd, etniciteit, geloof, handicap, sociaaleconomische status en woongebied.

3. Financieringsbeleid maakt flexibele, effectieve en efficiënte reacties op de behoeften van leerlingen/studenten volledig mogelijk.

3.1 Regels en procedures op het gebied van toewijzing van middelen worden gemakkelijk begrepen door professionelen, ouders en het algemeen publiek/burgers.

3.2 Middelen kunnen flexibel beheerd worden op school en lokale niveaus (terwijl tegelijkertijd gezorgd wordt voor voldoende centraal toezicht en coördinatie om onnodig dubbel gebruik van middelen te vermijden).

3.3 Fondsen worden tijdig toegewezen om vroegtijdige onderkenning en preventie mogelijk te maken.

3.4 Bij het vaststellen van regels wordt rekening gehouden met de beste oplossing voor elk veld in termen van effectiviteit, efficiëntie, competentie, kwaliteit, enz.

4. Financieringsbeleid bevordert volledig de ondersteuning door gerelateerde diensten en de benodigde intersectorale samenwerking.

4.1 Beschikbaarheid van goed ontwikkelde ondersteunende diensten die beschikken over professionele deskundigheid op het gebied van inclusief onderwijs op voldoende niveau.

4.2 Efficiënte en effectieve samenwerking tussen instellingen (overheidsafdelingen, scholen, gezondheids- en sociale diensten).

4.3 Professionelen (psychologen, doktors, leraren, maatschappelijk werkers, beheerders) werken samen.

4.4 Er worden voldoende fondsen toegewezen om de noodzakelijke professionele netwerkactiviteiten te dekken.

Het volledige rapport is te vinden in verschillende talen waaronder het Nederlands, op de site van het Europees Agentschap, bij publicaties: <http://www.european-agency.org/publications/ereports>.

3 Disability Rights in Education-Model (DREM) (Peters, Johnstone & Ferguson, 2005)

Dit instrument evalueert inclusieve onderwijspraktijken in de diepte. Het wil verder gaan dan de praktijk van het dagelijks lesgeven. Het model wordt gezien als een kader om informatie aan op te hangen. Andere indicatorensets geven vaak concrete en belangrijke praktische activiteiten. Dit model wil meer het geheel in kaart brengen. De auteurs vinden het immers belangrijk dat inclusief onderwijs gezien wordt als een dynamisch proces van verschillende relaties die op elkaar inwerken en die niet los van elkaar kunnen gezien worden.

Volgens het DREM zijn er 3 niveaus waarbij je het model kan betrekken: het niveau van de school, het nationale niveau en het internationale niveau.

Niveau van de school

Er worden 6 domeinen of doelen weergegeven:

- Geletterdheid
- Tevredenheid
- Sociale vaardigheden
- Onafhankelijkheid en verantwoordelijkheid
- Fysieke en mentale gezondheid
- Deelname/burgerschap

Onderwijsinstellingen worden gezien als instituten om mensen te ontwikkelen tot personen met competenties in alle zes de domeinen.

De randvoorwaarden vormen het centrum van het model. Zij zorgen er immers voor dat de bovenstaande doelen kunnen bereikt worden. Deze randvoorwaarden zijn:

- Aanwezigheid/participatie
- Accommodatie/aanpassingen

Betekenisvol leren kan immers niet bereikt worden zonder de randvoorwaarde van aanwezigheid en participatie. Participatie daarentegen is ook verbonden met aanpassingen

in de leeromgeving. Deze aanpassingen zijn zowel aanpassingen in de fysieke omgeving als aanpassingen op gebied van taal en aanpassingen op het sociale vlak, zoals het creëren van mogelijkheden om in interactie te gaan met elkaar.

Onderaan het model worden de bronnen, input en context vermeld. Onder bronnen worden zowel financiële bronnen als menselijke ondersteuningsbronnen verondersteld. De context gaat dan over zowel formele als informele organisatie van de gemeenschap, zelfhulpgroepen, families en overheidsinstanties. Onder 'input' kan dan de specifieke inhoud in een bepaalde school begrepen worden, zoals bijvoorbeeld een speciaal trainingsprogramma die voorhanden is.

Nationaal niveau

Er worden ook hier 6 domeinen of doelen weergegeven:

- Training van lesgevers
- Kindgerichte pedagogiek
- Samenwerking
- Participatie en representatie
- Betrokkenheid van de gemeenschap
- Bewustwording, sensibiliseren

De randvoorwaarden om deze domeinen of doelen te bereiken, zijn:

- Wetgeving
- Beleid en praktijk

Ook hier spelen de bronnen, de context en de input onderaan het model hun rol.

Internationaal niveau

Er worden 6 domeinen of doelen weergegeven:

- Basisbehoeften
- Antidiscriminatie/mensenrechten
- Samenwerking over de sectoren heen
- Sociaal kapitaal
- Ontwikkeling van de gemeenschap

- Ownership

Deze 6 domeinen of doelen moeten in wisselwerking met elkaar worden gezien. Zij kunnen ook niet bekomen worden zonder de randvoorwaarden. Deze zijn:

- Monitoring

- Beleid

Ook hier worden onderaan het model de bronnen, context en input vermeld.

Het DREM is te vinden via het artikel 'Peters, S., Johnstone, C. & Ferguson, P. (2005). A Disability Rights in Education Model for evaluating inclusive education. *International Journal of Inclusive Education*, 9, pp. 139-160.'

4 Topiclijst informatieronde (SIHO, 2009)

In het eerste werkjaar (2008-2009) van het Steunpunt Inclusief Hoger Onderwijs (SIHO) werd bij de instellingen hoger onderwijs gepeild naar de huidige situatie van het werken met studenten met een functiebeperking. Hiervoor werd een vragenlijst gehanteerd die geïnspireerd was op de 12 basisvoorzieningen (HEFCE, 1999). Aan de hand van de resultaten van deze bevraging werd een lijst van indicatoren opgesteld die kan ingezet worden op 'individueel instellingsniveau'. Onderwijsinstellingen kunnen op basis van deze indicatoren, hun huidige situatie analyseren. Naast deze zelfevaluatie, kan per indicator inspiratie gehaald worden uit de voorbeelden van andere instellingen hoger onderwijs. Op basis van de zelfevaluatie en de inspiratie uit de voorbeelden van andere instellingen, kunnen de instellingen prioriteiten bepalen om mee aan de slag te gaan.

Hieronder vindt u een samenvatting van de items die bij deze bespreking werden uitgediept:

Beleid ten aanzien van studeren met functiebeperkingen
1. Is er een beleid op instellingsniveau t.a.v. studenten met een functiebeperking? <ul style="list-style-type: none">- Worden er onderwijs- of examenfaciliteiten toegekend? Zo ja, welke?- Hoe wordt over de faciliteiten gecommuniceerd?- Worden faciliteiten opgenomen in het onderwijs- en examenreglement?- Wat is het beleid rond functiebeperkingen?- Wordt dit weergegeven in een beleidstekst?
2. Hoe wordt het beleid t.a.v. studenten met een functiebeperking ingevuld op het niveau van de studentenvoorzieningen?
3. Wat houdt het inschrijvingsbeleid t.a.v. studenten met een functiebeperking in? <ul style="list-style-type: none">- Aantal studenten met functiebeperking?- Hoe verloopt de registratie van studenten met een functiebeperking?
4. Hoe scoort de onderwijsinstelling op vlak van fysieke toegankelijkheid?
5. Hoe scoort de onderwijsinstelling op vlak van digitale toegankelijkheid?
6. Wat houdt het monitoring en evaluatiebeleid in?

- Vindt er een evaluatie van de afgesproken maatregelen plaats?
- Vindt er een evaluatie van de kwaliteit van de dienstverlening plaats?
- Welke zijn de klachten van studenten?

Studenten met een extra nood aan ondersteuning

1. Hoe wordt omgegaan met persoonlijke en vertrouwelijke informatie?

2. Zijn er afspraken over de toegang tot het dossier?

3. Hoe scoort de onderwijsinstelling op het vlak van participatie in overlegorganen door studenten met een functiebeperking?

Personeel

1. Heeft het personeel inspraak in het beleid t.a.v. studenten met een functiebeperking?

2. Welke ondersteuning krijgen personeelsleden bij het vervullen van hun (diversiteit)taak?

3. Wie is binnen de onderwijsinstelling aangesteld om het beleid t.a.v. studenten met een functiebeperking waar te maken?

Zichtbaarheid

Op welke manier maken onderwijsinstellingen hun aanbod naar studenten met een functiebeperking zichtbaar?

Samenwerkingsverbanden

Met wie werkt de onderwijsinstelling samen wanneer het gaat om studenten met een functiebeperking?

Het volledig overzicht van de vragen die horen bij de topics, is te bekomen bij het SIHO, via een mailaanvraag naar info@siho.be

5 Het Vlaams Kader voor Inclusief Hoger Onderwijs (VLAKIHO) (VEHHO, n.d.)

Het VLAKIHO is eveneens geïnspireerd op de 12 basisvoorzieningen (HEFCE, 1999) en is een kader dat wenst bij te dragen tot de realisatie van inclusief hoger onderwijs. Het is opgebouwd uit drie clusters:

1. beleid ten aanzien van studeren met functiebeperkingen
2. dienstverlening
3. onderwijsgebeuren.

Deze clusters kunnen los van elkaar bekeken worden, maar idealiter worden ze het best in samenhang met elkaar gebruikt. De aspecten horend bij de verschillende clusters, ziet u hieronder:

Beleid ten aanzien van studeren met functiebeperkingen	De organisatie van de dienstverlening	Het onderwijsgebeuren
1. Beleidstekst en actieplan	1. De positionering van de dienstverlening	1. De opbouw van het curriculum
2. Betrokkenheid bij het Beleid	2. De werkwijze bij inschrijvingen	2. Het aanbod en de ontwikkeling van leermaterialen
3. Het voorzien in een steunpunt	3. Zorgvuldigheid en vertrouwen	3. Het creëren van een leeromgeving
4. Monitoring van het gevoerde beleid	4. Het voorzien van hulpmiddelen	4. De didactische werkvormen

5. Het voeren van een gericht personeelsbeleid	5. De organisatie van vrijwillige assistentie	5. Specifieke curriculumonderdelen
6. De afstemming met de studentenvoorzieningen	6. De organisatie van betaalde assistentie	6. Evaluatie
7. Het informatiebeheer	7. Wonen en omkadering	
8. Interne communicatie	8. De stap naar tewerkstelling	
9. Externe communicatie		
10. De procedures volgens het onderwijs- en examenreglement		
11. Fysieke toegankelijkheid		
12. Digitale toegankelijkheid		
13. Sensibiliserende activiteiten		

Deze thema's zijn verder niet uitgewerkt tot vragen. Ze kunnen wel gezien worden als domeinen die kunnen opgenomen worden in het beleid op vlak van studeren met een functiebeperkingen.. Er is geen uitgave van het VLAKIHO voorhanden.

6 Inclusiespiegel Vlaanderen (GRIP, 2006)

In 2006 maakte GRIP een 'foto van de inclusie van personen met een beperking'. Dit wil zeggen dat zij op verschillende domeinen gekeken hebben naar interessante cijfergegevens die voorhanden waren rond mensen met een beperking en hun deelname aan de maatschappij. Voor de cijfergegevens maakten ze gebruik van diverse surveys die door de overheid werden gehouden: de APS-surveys (Adult Population Surveys) van 2002, 2003 en 2004, de Socio-economische Enquête (SEE, 2002) en de Enquête naar de Arbeidskrachten (EAK) 2002. In deze algemene surveys werd expliciet ook de vraag gesteld naar het hebben van een beperking. GRIP geeft de cijfers weer van mensen die aangaven 'voortdurend hinder te ondervinden van de beperking in het dagelijkse leven'.

Bij het onderdeel 'levenslang leren en levensbreed leren' werd ingegaan op het opleidingsniveau van mensen met en zonder functiebeperkingen en op het volgen van een bijkomende vorming. Uit dit onderdeel blijkt dat personen met een functiebeperking meer vertegenwoordigd zijn in de laagste opleidingscategorieën, ten opzichte van de respondenten zonder functiebeperkingen. Voornamelijk bij de hoogste opleidingsniveaus is het verschil groot: respondenten zonder beperkingen zijn twee keer meer in het bezit van een diploma niet-universitair hoger onderwijs, dan respondenten met beperkingen. Voor wat betreft het universitair onderwijs is dit zelfs een viervoud.

De participatiegraad van personen met een beperking kan dus ook gemeten worden via gewone surveys waarin dan expliciet de vraag wordt gesteld naar het hebben van een beperking.

De 'Inclusiespiegel Vlaanderen' is digitaal te vinden op www.gripvzw, bij 'Dossiers', 'Meetindicatoren'.

7 Index voor Inclusie (Centre for Studies on Inclusive Education) (Booth & Anscow, 2009)

De index voor inclusie is een instrument dat onderwijsinstellingen kan begeleiden in het proces naar inclusief onderwijs. Het instrument bevordert een grondige zelfevaluatie van de schoolcultuur, -beleid en –praktijk. Aan de hand van gerichte vragen kan men zijn eigen instellingsbeleid onder de loep nemen.

Het betreft hierbij het perspectief van personeelsleden, lerenden, ouders en de omringende omgeving. Het helpt onderwijsinstellingen bovendien om prioriteiten te bepalen. Dit alles met als doel de participatie van alle kinderen en jongeren te bevorderen en struikelblokken weg te werken.

Concreet werkt de Index voor Inclusie aan de hand van 3 dimensies en verschillende indicatoren. Elke indicator kan dan met behulp van een aantal gerichte vragen worden beantwoord.

Hieronder vindt u een samenvatting van deze dimensies met de bijhorende indicatoren:

DIMENSIE A: Creëren van een inclusieve CULTUUR
A.1 Bouwen aan een gemeenschap
A.1.1 Iedereen is van harte welkom.
A.1.2 Leerlingen helpen elkaar.
A.1.3 Personeel werkt samen.
A.1.4 Personeel en leerlingen behandelen elkaar met respect.
A.1.5 Er is partnerschap tussen personeel en ouders/verzorgers.
A.1.6 Personeel en bestuurders werken goed samen.
A.1.7 De plaatselijke gemeenschap wordt betrokken bij de school.
A.1.8 De directie, leerkrachten, ondersteunend en niet-ondersteunend personeel werken goed samen.
A.2 Vestigen van inclusieve waarden
A.2.1 Er worden hoge verwachtingen gesteld aan alle leerlingen.

- A.2.2 Personeel, bestuurders, leerlingen en ouders/verzorgers delen de inclusiegedachte.
- A.2.3 Leerlingen worden gelijk gewaardeerd.
- A.2.4 Personeel en leerlingen behandelen elkaar als mensen en ook als 'persoon met een bepaalde rol of functie'.
- A.2.5 Personeel streeft er naar om barrières bij leren en participeren in alle aspecten van de school weg te werken.
- A.2.6 De school streeft er naar om alle vormen van discriminatie weg te werken.

DIMENSIE B: Maken van een inclusief BELEID

B.1 Ontwikkelen van een school voor iedereen

- B.1.1 Benoemingen en promoties van personeel gebeuren eerlijk.
- B.1.2 Iedere personeelslid wordt geholpen om zich thuis te voelen in de school.
- B.1.3 De school streeft ernaar om alle leerlingen uit de buurt toe te laten.
- B.1.4 De school zorgt ervoor dat de school en de schoolomgeving functioneel zijn voor iedereen.
- B.1.5 Iedere nieuwe leerling wordt geholpen om zich thuis te voelen in de school.
- B.1.6 De school organiseert haar groepen op zo'n manier dat iedere leerling gewaardeerd wordt.

B.2 Actief waarborgen van diversiteit

- B.2.1 Alle vormen van begeleiding en ondersteuning worden gecoördineerd.
- B.2.2 Bij-en naschoscholingsactiviteiten van en voor het personeel helpen hen om in te spelen op de diversiteit van leerlingen.
- B.2.3 Beleid op het gebied van 'specifieke onderwijsbehoeften' is een inclusief beleid.
- B.2.4 (Overheids-)maatregelen, (regionale) afspraken en verdere mogelijkheden om deelname aan regulier onderwijs te bevorderen worden gebruikt om de barrières bij leren en participeren van alle leerlingen te voorkomen, te verkleinen of om op te ruimen.
- B.2.5 Ondersteuning voor leerlingen die Nederlands leren als tweede taal en de interne begeleiding worden op elkaar afgestemd.

- B.2.6 Het beleid voor leerlingen met moeilijk interpreteerbaar gedrag wordt gekoppeld aan de ontwikkeling van het onderwijsprogramma en het beleid inzake interne begeleiding.
- B.2.7 De druk om leerlingen om disciplinaire redenen van school te sturen neemt af.
- B.2.8 Barrières om aanwezig te zijn op school worden kleiner.
- B.2.9 Pesten wordt teruggedrongen.

DIMENSIE C: Ontwikkelen van een inclusieve PRAKTIJK

C.1 Vormgeven van leren en onderwijzen

- C.1.1 Lessen worden gepland met het leren van alle leerlingen in gedachten.
- C.1.2 Lessen stimuleren de participatie van alle leerlingen.
- C.1.3 Lessen ontwikkelen begrip voor verschillen.
- C.1.4 Leerlingen worden actief betrokken bij hun eigen leerproces.
- C.1.5 Leerlingen leren samen.
- C.1.6 Beoordeling draagt bij aan de prestaties van alle leerlingen.
- C.1.7 Discipline in de klas is gebaseerd op wederzijds respect.
- C.1.8 Leerkrachten plannen, geven les en evalueren in partnerschap.
- C.1.9 Klassen en onderwijsassistenten ondersteunen het leren en participeren van alle leerlingen.
- C.1.10 Huiswerk draagt bij aan het leerproces van iedereen.
- C.1.11 Alle leerlingen nemen deel aan activiteiten buiten de klas.

C.2 Mobiliseren van hulpbronnen

- C.2.1 Verschillen tussen leerlingen worden gebruikt als hulpbron bij het leren en onderwijzen.
- C.2.2 De expertise van elk teamlid wordt ten volle benut.
- C.2.3 Het personeel ontwikkelt hulpbronnen om het leren en participeren te ondersteunen.
- C.2.4 Hulpbronnen in de omgeving van de school zijn bekend en worden gebruikt.
- C.2.5 Hulpbronnen van de school worden eerlijk verdeeld ter ondersteuning van inclusie.

Sinds de eerste publicatie in 2000 verwierf de Index internationale bekendheid en werd het instrument intussen al vertaald in meer dan 30 talen.

De Index voor Inclusie is de enige indicatorenset die expliciet de ‘inclusieve cultuur’ bevraagt. Naast de structuur voor inclusie (beleid en praktijk) is dit een erg belangrijke factor in het proces naar inclusie in het (hoger) onderwijs.

De uitgewerkte materialen zijn in het Nederlands beschikbaar voor het lager- en secundair onderwijs. De huidige vorm omvat dimensies en domeinen op het gebied van cultuur, beleid en praktijk. De index houdt ook een procesbegeleiding in. De index is initieel ontworpen voor lager- en secundair onderwijs. Het blijkt dat alle onderdelen inzetbaar zijn in het hoger onderwijs. De indicatoren en bijhorende vragen gebruiken soms specifieke terminologie uit het lager of secundair onderwijs, maar kunnen ruim worden geïnterpreteerd, in afwachting van een aanpassing voor het hoger onderwijs.

Het SIHO engageert zich om samen met Prof. Dr. Alan Hurst, Tony Booth en het CSIE (Centre for Studies on Inclusive Education) een aangepaste index voor het hoger onderwijs te ontwikkelen. Indien u hierover graag op de hoogte wordt gehouden, kan u contact opnemen met het SIHO (info@siho.be).

Ondertussen is de Index voor Inclusie is te verkrijgen via de site www.indexvoorinclusie.nl, onder de link ‘bestellen’, of bij de uitgeverij Garant en Maklu, via de link www.garant.be of www.maklu.be.

8 Mainstreaming and sustaining widening participation (WP) in higher education institutions (HEIs) (Action on Access ,2009)

‘Widening Participation’ is een term die veel gebruikt wordt in Engeland. Hiermee wordt verwezen naar het meer toegankelijk maken en zich open stellen voor iedereen, zodat de participatie van studenten uit ondergerepresenteerde groepen vergroot wordt. In wat volgt, wordt de term ‘widening participation’ of ‘WP’ gebruikt.

Action on Access, het nationale coördinatieteam rond WP in Engeland en Noord-Ierland ontwikkelde een programma om instellingen hoger onderwijs te ondersteunen om WP zo verspreid mogelijk te maken en dit zo te houden. Het programma omvat intensieve begeleiding gedurende 12 maanden om reflectie en dialoog te stimuleren omtrent het ontwikkelen, integreren en onderhouden van WP in instellingen.

Een reflectieve checklist wordt aangeboden met o.a. als doel te kijken wat nodig is om een sociaal inclusieve onderwijsinstelling te worden. Het instrument helpt hierbij ook prioriteiten te bepalen.

Het doel van de reflectieve checklist is een lijst van vragen voorzien die:

- zorgen voor reflectie op de huidige situatie,
- de vooruitgang bekijken naar WP,
- sleutelgebieden afbakenen waarrond gewerkt kan worden.

De volledige vragenlijst kan gebruikt worden, maar ook delen ervan. Dit kan individueel of samen met collega’s ingevuld worden.

In de reflectieve vragenlijst worden 45 vragen samengebracht in 7 delen. In dit kader zullen slechts enkele vragen aan bod komen. De volledige reflectieve vragenlijst is te lezen via http://www.actiononaccess.org/?p=15_3_2_3

Deel 1: Wat begrijpt de instelling onder WP?

- 1.** Is er een gedeeld begrip van wat WP betekent, over de gehele instelling?

2. In welke mate zijn prioriteiten binnen de instelling en doelgroepen goed gedefinieerd, bekend en begrepen? Maken mensen er over de hele instelling gebruik van?

Deel 2: Duidelijke verbintenis met WP, waardoor strategische beslissingen worden beïnvloed

3. In welke institutionele maatregelen is WP zichtbaar? Dit kan inhouden: missieverklaring, onderzoeksstrategieën, gelijkheid en diversiteitsengagementen, actieplannen,...
4. Komen WP en diversiteit van studenten voldoende aan bod in het publieke gezicht van de instelling, zoals bijvoorbeeld op de website?

Deel 3: Effectieve processen en structuren

5. Tot op welke hoogte is WP geïntegreerd in institutionele processen en structuren van een instelling, en tot op welke hoogte moet er gerekend worden op de goodwill van individuen?
6. Welke systemen zorgen ervoor dat individuele stafleden zich engageren en verantwoordelijk zijn voor WP? (Bijvoorbeeld beloningen, jaarlijkse appreciatie en promotie, monitoring)

Deel 4: Een inclusieve cultuur ontwikkelen

7. Wie is er betrokken in het aanleveren en ondersteunen van WP in de instelling?
8. Op welke manier promoot de instelling een inclusieve cultuur, waarin WP is begrepen, geapprecieerd en geïmplementeerd door andere stafleden en studenten?

Deel 5: Leren, lesgeven en curriculumzaken

9. Tot op welk niveau zijn nieuwe cursussen aangepast om aantrekkelijk en gepast te zijn voor studenten die vanuit verschillende achtergronden komen?
10. Welke stappen zijn ondernomen om ervoor te zorgen dat studenten kunnen participeren aan alle onderwijsactiviteiten? (Bijvoorbeeld uitwisselingen, extra-curricula-activiteiten,...)

Deel 6: Outreach en toegangsprocessen

11. Wie onderneemt er outreach-activiteiten op zich?

12. Hoe worden goede methodieken om mensen te bereiken en toegang te geven gedeeld overheen de instelling?

Deel 7: Monitoring, evaluatie en onderzoek/ praktijk verbeteren

13. Hoe worden studenten betrokken in monitoring, evaluatie en onderzoeksprocessen?

14. Hoe worden goede praktijkvoorbeelden gecommuniceerd en verspreid doorheen de instelling?

Deel 8: Fondsen van WP

Conclusie

Om tegemoet te komen aan de vraag van verschillende onderwijsinstellingen om zichzelf te kunnen evalueren op vlak van het werken met studenten met een functiebeperking, brachten we het aanbod van bestaande indicatoren in kaart, zonder te pretenderen hierbij volledig te zijn.

De onderwijsinstelling kan zichzelf situeren in het proces op weg naar inclusie. Op basis van de indicatoren kan men een keuze maken rond welke aspecten men wil werken binnen de onderwijsinstelling.

Bovendien zijn we ervan overtuigd dat er nog andere opties zijn om indicatorensets aan te wenden. We denken bijvoorbeeld aan de mogelijkheid om onderwijsinstellingen extra financiering toe te kennen wanneer ze aantonen dat ze inspanningen doen om inclusief hoger onderwijs te realiseren, of reeds een grote mate van inclusie bereikten. Een financiering op instellingsniveau komt iedereen ten goede, ook studenten die niet registreerbaar zijn of die zich niet uiten als student met een functiebeperking. Wanneer een onderwijsinstelling inclusief wil werken, wordt er ook gewerkt aan de cultuur, het beleid en de praktijk van de onderwijsinstelling. Dit past binnen de idee dat onderwijs dat rekening houdt met (verborgen) functiebeperkingen, goed onderwijs is voor iedereen.

Elke indicatorenset biedt potentieel voor verschillende doeleinden, maar er moet omzichtig mee worden omgesprongen. Het gebruik van een indicatoren niet 'op zich' mag bestaan. "Het mag geen afvinklijst zijn" (S. van de Velde, persoonlijke communicatie, 11 juni 2009). Daarnaast bestaat er ook de bezorgdheid dat men zichzelf in indicatoren en categorieën kan 'vast rijden' en niet meer met de werkelijkheid bezig bent (Allen, 2003).

Het gebruik van indicatorensets is een manier om te kunnen kijken naar de huidige situatie binnen elke onderwijsinstelling en kan inspiratie en handvaten geven om samen op weg te gaan naar de realisatie van inclusief hoger onderwijs.

Referenties

Action on Acces (2009). *Mainstreaming and sustaining widening participation (WP) in higher education institutions (HEIs)*.

Allen, J. (Ed.) (2003). *Inclusion, Participation and Democracy: What is the Purpose?* London: Kluwer Academic Publishers.

Booth, T. & Ainscow, M. (2009). *Index voor Inclusie. Werken aan leren en participeren op school*. Fontys Opleidingscentrum Speciale Onderwijszorg: Tilburg.

GRIP (2006). *Inclusiespiegel Vlaanderen. De deelname van personen met een beperking aan de samenleving*.

Kyriazopoulou, M. and Weber, H. (editors) (2009) *Development of a set of indicators – for inclusive education in Europe*, Odense, Denmark: European Agency for Development in Special Needs Education.

Peters, S., Johnstone, C. & Ferguson, P. (2005). A Disability Rights in Education Model for evaluating inclusive education. *International Journal of Inclusive Education*, 9, pp. 139-160.

Quality Assurance Agency for Higher Education (2010). *Code of practice for the Assurance of academic quality and standards in higher education. Section 3: Disabled students*.

Teruggevonden

<http://www.qaa.ac.uk/academicinfrastructure/codeOfPractice/section3/Section3Disabilities2010.pdf> geraadpleegd op 16 april 2010.

SIHO (2008). *Actieplan werkjaar 2008-2009*.

SIHO (2009). *Informatieronde. Diepgaande bevraging bij Vlaamse hogescholen en universiteiten*. Teruggevonden op

<http://www.siho.be/files/Rapport%20informatieronde%20opgemaakt.pdf>, geraadpleegd op 27 juli 2009.

VEHHO (n.d.) *Vlaksiho*. [powerpointpresentatie]